

EERSTE CURSUSJAAR

LES 1: EEN OVERZICHT VAN DE GESCHIEDENIS VAN BERGEN OP ZOOM E.O. TOT HET EINDE VAN DE DE NEDERLANDSE OPSTAND (1648)

JAC BACKX

1. Oudheid en Middeleeuwen (tot 1477)

De geschiedenis van stad en land van Bergen op Zoom is wat betreft de oudheid (en uiteraard de prehistorie daarvoor) hoofdzakelijk gebaseerd op archeologisch onderzoek en oudheidkundige vondsten, die wijzen op enige bewoning van de Brabantse Wal.

Zo heeft o.a. vrij recent onderzoek van Marco Vermunt op het terrein achter de Gertrudiskerk (het zg. Paradeproject) sporen opgeleverd uit de Romeinse tijd.

Volgens Middeleeuwse oorkonden is er een connectie tussen de streek rond Bergen op Zoom en de abdij van Nijvel (B), waarbij legenden rond de H. Gertrudis (626-659) een belangrijke rol spelen. Het is zeer twijfelachtig dat genoemde abdij al voor het jaar 1000 domeinen bezat op en rond de plaats van het huidige Bergen op Zoom.

In de samenleving van die tijd, die in hoofdzaak agrarisch was, kan er op zulke domeinen sprake zijn geweest van een zg. villa (nederzetting), ook al gezien de archeologische sporen die zijn aangetroffen.¹ Uit een oorkonde van 1219 blijkt dat er sprake is van Ossendrecht, Borgvliet, Rilland en Bergen. Ook moet er een parochiekerk geweest zijn.

In 1241 wordt de villa Bergen met bijbehorende goederen genoemd als behorende tot “het erfdeel van St. Gertrudis”, maar deze is in de loop der eeuw steeds meer deel gaan uitmaken van de heerlijkheid Breda. De abdij van Nijvel verdween grotendeels uit het beeld, maar de Gertrudistraditie bleef bestaan.²

Stad en heerlijkheid als onderdeel van het hertogdom Brabant.

Op het eind van de twaalfde en het begin van de dertiende eeuw krijgt het hertogdom Brabant in grote lijnen zijn definitieve grenzen. (zie kaart 1)

Rond 1200 zijn steden in Vlaanderen al belangrijke economische en culturele centra. Ook de hertogen van Brabant zien het belang van welvarende steden en zij stimuleren dan ook de stedelijke ontwikkeling o.a. via het schenken van privileges aan de inwoners (“poorters”, “Oppidani”) in ruil voor geld.

Hertog Hendrik I van Brabant (1190-1235) voert in deze streken strijd met Dirk VII graaf van Holland om de heerlijkheid Breda.

Rond 1198 vindt er een ingrijpende gebeurtenis plaats; Godfried van Schoten, heer van Breda, staat zijn allodiale bezittingen af aan de hertog van Brabant, maar krijgt deze van Hendrik meteen weer terug als leen (feodum) met allerlei bevoegdheden op het gebied van de rechtspraak en bronnen van inkomsten (tolrechten met name).

Het is dus de heer van Breda waarmee de bewoners van grote delen van het huidige West Brabant mee te maken krijgen (tot 1287), hoewel boven die heer de hertog van Brabant stond, die op zijn beurt formeel de keizer van het H. Roomse Rijk der Duitse Natie boven zich had.

West-Brabant kent in de loop van de dertiende eeuw een bevolkingstoename (wat te zien is aan het aantal dorpen dat genoemd wordt in oorkonden). Deze toename is mede te danken aan de veenexploitatie, zoutwinning en ontginning van woeste gronden.

In dezelfde tijd als Breda (tussen 1198 en 1212) moet ook Bergen op Zoom tot “Vrije stad” zijn verheven. Waarschijnlijk heeft de heer van Breda (Godfried II) hierbij de rechten van Antwerpen als

---

¹ Zie het archeologisch onderzoek van Marco Vermunt naar de stedelijke ontwikkeling van Bergen op Zoom in de periode 1000-1300.

² Zie hiervoor W. van Ham, *Bergen op Zoom in opkomst en eerste bloei ca. 1200-1350*, in: *Studies uit Bergen op Zoom* 6, Bergen op Zoom 1988.

voorbeeld genomen. Het betekende dat de stad eigen bestuur, wetten en rechtspraak had en zelf belastingen kon heffen. (De originele oorkonden, zo er die ooit geweest zijn, zijn helaas verloren gegaan).

Bergen op Zoom kreeg zijn eigen Schepenbank en eigen keuren (wetten/verordeningen; de oudst bekende zijn van 1314). Al in 1246 is er sprake van een gasthuis in de stad. Niet lang na het verkrijgen van de stadsrechten zullen de eerste gilden zich hebben gevormd en ook hebben zich kloosterorden in de stad gevestigd.

Ongetwijfeld is er ook een begin gemaakt met de versterking van de stad. De oudste omwalling van de stad dateert wellicht uit de jaren 1275-1290.

In 1287 volgt er een deling van de heerlijkheid Breda als gevolg van een erfenis. **Hertog Jan I van Brabant** verdeelt de heerlijkheid in twee stukken.

Gerard van Wezemaal werd zo de eerste heer van de heerlijkheid Bergen op Zoom. In 1290 werkte de Brabantse hertog de verdeling verder uit. (zie kaart 2)

In de heerlijkheid Bergen op Zoom vormde Roosendaal een enclave van de heer van Breda, terwijl sommige gebieden gezamenlijk bestuurd moesten worden. Pas in 1458 volgde een definitieve verdeling van het gebied.

Bij aanvang van de veertiende eeuw was Bergen op Zoom nog een betrekkelijk kleine nederzetting, echter met een belangrijk verschil ten opzichte van het omringende platteland nl. De mate van vrijheid van de bewoners. Dit betekende geen horigheid of herendiensten en eigen bestuur en rechtspraak. Wel had een poorter de plicht mee te werken aan de verdediging van de stad en een verdere bijdrage te leveren via belastingen.

De eerste helft van de veertiende eeuw was de periode van de familie Van Wezemaal en Van Voorne.(1287 tot 1350). Het zou tevens een tijd worden van allerlei rampen (De Pest), oorlogen en zelfs een kerkelijk schisma. Hoewel Bergen op Zoom formeel onderdeel was van het Duitse Rijk (Het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie (zie kaart 3), had de stad toch het meeste te maken met de plaatselijke heren. Veel hertogen, graven en andere heren trokken zich weinig aan van het centrale gezag en voerden vaak onderling oorlog, waarbij platteland en steden vaak een prooi werden van hun roofzucht. We zien dan ook dat steden elkaar vinden in allerlei (handels-) verbanden, zoals bijvoorbeeld De Hanze.

Door de erfenis van Gerard van Wezemaal werd Bergen op Zoom de hoofdplaats van een heerlijkheid, een leengebied van de hertog van Brabant.

De erfenis betekende wel dat Gerard rekening moest houden met bestaande rechten van anderen (enkele Zeeuwse heren en abdijen).

In 1297 erfde hij ook de heerlijkheden Merkssem en Schoten bij Antwerpen.

Moelijk is om te bepalen hoe de verhouding was tussen de heer en de nog jonge stad. Zo is uit archeologisch onderzoek komen vast te staan, dat er vóór 1325 een aarden wal rond de stad is opgeworpen met waarschijnlijk daar bovenop een houten palissade, maar harde bewijzen ontbreken om deze vroegste verdedigingswerken aan Gerard toe te schrijven. Later (rond 1330-1335) is er een muur gebouwd rond de stad met vier poorten, waarvan er één nog altijd aanwezig is (De Lievevrouwepoort).³ (zie kaart 4)

Toch is de veertiende eeuw een periode van toenemende spanningen tussen steden en vorsten. Zo kreeg **hertog Jan II van Brabant** het aan de stok met de poorters van Brussel. Van conflicten tussen Gerard en de stad is niet veel bekend, maar duidelijk is dat Gerard in regionale conflicten de zijde van zijn leenheer, Jan II, koos.

Dat was voor de hertog zeer belangrijk omdat Bergen op Zoom een grenspost vormde en dus van strategisch belang was.

Na de dood van Gerard (1308/1309) werden zijn bezittingen verdeeld onder zijn zonen. **Arnoud** volgde zijn vader op als heer van Bergen op Zoom. (tot 1312/1313).

Bij Arnouds dood was er alleen een minderjarige dochter **Malthildis** die kon opvolgen. Zij werd de eerste vrouwe van Bergen op Zoom en al op jonge leeftijd beloofd als bruid aan Albrecht van Voorne, die echter in 1331 overleed. Later trouwde Mathildis met Reynoud van Kleef, maar door schulden moest het paar de heerlijkheid afstaan. De dochter van Mathildis uit haar eerste huwelijk, **Johanna**

---

³ Zie W.A. van Ham, *Vorming en voortbestaan van het Middeleeuwse stadsbeeld*, in: Bergen op Zoom gebouwd en beschouwd, Alphen aan de Rijn 1987.

van Voorne kon uiteindelijk rond 1340 opvolgen als vrouwe van Bergen op Zoom. Haar huwelijk met Jan van Valkenburg bleef echter kinderloos, zodat na haar dood de heerlijkheid in handen kwam van een familielid uit een zijtak, nl. **Maria van Wezemaal-Merksem** en haar echtgenoot **Hendrik I van Boutersem** (in 1351) dankzij de steun van **hertog Jan III van Brabant**.

Zoals al vermeld stimuleerde de bevolkingsgroei tussen 1100 en 1350 de vraag naar voedsel en brandstof. Dit bevorderde op zijn beurt weer de landbouw. Door ontginningen en inpolderingen nam de productie toe en in de wildernissen ten oosten van de stad begon ook de moeraning. De heren en vrouwen van Bergen op Zoom profiteerden hiervan door het verkopen van concessies tot het afgraven van het veen door o.a. Vlaamse ondernemers. Op de lage veengronden (rond Steenberg) kon men uit het veen zout winnen (het zogenaamde darinkdelven).

Na het afgraven van het veen kwam de grond weer terug aan de heer en hij kon deze dan weer uitgeven voor verdere ontginning.

In de stad zelf leidde dit al vroeg in de veertiende eeuw tot het ontstaan van een weekmarkt, terwijl er in dezelfde tijd sprake is van pottenbakkerijen (eerst in de Fortuinstraat/Oude Potterstrate, later rond de Dubbelstraat) en textielnijverheid, hoofdzakelijk de verwerking van wol en linnen. Vooral Engelse wol was zeer geliefd en al in 1314 is er een vermelding van de Lakenhal, waar kopers en verkopers van wol elkaar ontmoetten. Daarnaast kreeg de stad in 1324 een vleeshuis of vleeshal. Alleen hier mochten slagers hun vlees verkopen.

Ook kende de stad enkele bierbrouwerijen, die net als de textielnijverheid veel water nodig hadden uit de Grebbe. In eerste instantie is de Grebbe echter gegraven als ontwateringskanaal voor het moerassige gebied ten oosten van de stad (ca. 1200). Vanuit het gebied van de Lage Meren stroomde het water door de stad naar de haven, eigenlijk een diepe kreek, die in verbinding stond met de Schelde. Bovendien werd de Grebbe van belang als moervaart (voor de aanvoer van de turf uit het achterland)⁴. Het was niet verwonderlijk dat ook handel en visserij zich ontwikkelde, wat geïllustreerd kan worden door het feit, dat de stad in 1327 vrijstelling van de tol van Yersekeroord kocht. (Deze plaats was een Zeeuwse tol aan de Schelde tegenover Bergen op Zoom).

Een andere aanwijzing voor de groeiende handelsactiviteiten van de stad was de aanwezigheid van een Lombardenbank in 1309. De Lombarden leenden geld uit aan de kleine man meestal tegen een onderpand, echter met zeer hoge rentes. Voor de grotere heren en stadsbesturen waren er grote bankiersfirma's uit met name Italië, die grote sommen geld leenden aan allerlei vorsten en steden. De financiële toestand van de nieuwe heer Hendrik en zijn vrouw Maria werd er niet beter op door de Brabantse Successieoorlog (1356-1357) en de honderdjarige oorlog tussen Frankrijk en Engeland (1337-1453). Bij de dood van hertog Jan III van Brabant (zonder mannelijke opvolger) was vastgelegd dat de Brabantse landen bijeen moesten blijven onder zijn **oudste dochter Johanna**.

Om dit door de Brabantse standen en steden geaccepteerd te krijgen, moesten de nieuwe hertogin **en haar man Wenceslas van Luxemburg** wel de eed afleggen op een soort grondwet, waarin een aantal privileges van Brabantse standen bevestigd en zelfs uitgebreid werd. Het document kreeg de naam "Blijde Inkomste" en zowel Hendrik I van Boutersem als de stad Bergen op Zoom gaven hun goedkeuring aan de regeling. (januari 1356). De graaf van Vlaanderen (Lodewijk van Male), getrouwd met de tweede dochter van Jan III, erkende de regeling niet en verklaarde Brabant de oorlog en daarmee was de Brabantse successieoorlog een feit. De Brabantse steden schaarden zich achter de hertog en hertogin en stemden in met een extra belasting (bede), zodat zowel de stad als heer Hendrik hun aandeel in het bedrag (450.000 "oude schilden") moesten leveren. Door deze strijd werd het scheepvaartverkeer over de Schelde danig gehinderd en kwam Antwerpen een tijdlang (tot 1406) onder Vlaamse heerschappij. Bij de vrede van Ath in 1357 was Wenceslas dan ook de verliezer van de strijd. Heer Hendrik I verloor de rechten op een aantal dorpen (zoals Borgvliet en Lillo).

Ook in de strijd tegen Gelre en Gulik was hertog Wenceslas weinig succesvol. Al hoorde de **heer van Bergen (inmiddels Hendrik II)** tot een van zijn legerleiders, de hertog raakte na de slag bij Baesweiler (1371) zelfs in krijgsgevangenschap. Slechts tegen een hoge losprijs, op te brengen door de Brabanders en Limburgers, kon de hertog worden vrijgekocht.

Een lichtpunt voor de stad in deze tijd was een geschenk van de heer, het Groot Privilege van 1365. Een mijlpaal voor de stad, vooral omdat de stad Bergen op Zoom hiermee twee vrije jaarmarkten

---

⁴ Zie Marco Vermunt, *De Grebbe uitgediept*, in: De Waterschans nr. 3 2000.

kreeg, de zogenaamde Paasmarkt en de Koudemarkt. De bloei van deze jaarmarkten duurde tot ongeveer 1530, waarbij de internationale belangstelling voor de stad groeide.

Beide markten waren verbonden met godsdienstige elementen. Zo was er tijdens de Paasmarkttijd een plechtige processie (De Heilige Kruisommegang), waarbij stadsbestuur, gilden en broederschappen meewerkten en waarbij ook de kerkkas gevuld werd.

Naast de rampen van oorlogen, misoogsten en overstromingen kwam er in het midden van de veertiende eeuw een andere catastrofe bij, de Pest, ook wel De Zwarte Dood genoemd. Deze zeer besmettelijke ziekte kwam uit Azië en bereikte via schepen in 1347 Europa (Genua). Van daar verspreidde de Pest zich in een razend tempo over heel Europa. Ook Bergen op Zoom is niet ontkomen aan deze ramp, getuige de massagraven die gevonden zijn tijdens opgravingen (tussen 1992 en 1999) op en rond het Gouvernementsplein.⁵

Marco Vermunt schat op basis van zijn bevindingen dat een kwart tot een derde van de bevolking is bezweken aan de epidemie, die van 1349 tot 1352 enorm heeft huisgehouden om daarna na een periode van ongeveer tien jaar telkens weer de kop op te steken.

Een volgende ramp die Bergen op Zoom niet bespaard bleef, was een enorme stadsbrand in mei 1397. De archieven met kostbare privileges zijn hierdoor verloren gegaan. Door de brand werd de stad voorlopig vrijgesteld van belastingen en de heer (Hendrik II van Boutersem) bevestigde vrij snel het Groot Privilege van 1365, waarvan het officiële bewijsstuk door de brand verloren was gegaan. Na 1400 begon Hendrik II zich van het roerige politieke toneel terug te trekken ten gunste van zijn zoon Hendrik. Deze verwierf enkele hoge functies in het hertogdom Brabant, maar raakte daarna in conflict met hertog Jan IV en werd in Brussel opgesloten. Toen zijn vader in 1419 overleed, werd **Hendrik III** de nieuwe heer van Bergen op Zoom, maar hij stierf nog voordat hij zich naar Bergen op Zoom had kunnen begeven. Hij liet een volwassen dochter na (**Joanna**), die getrouwd was met **Jan I van Glymes**. Zo kwam de heerlijkheid in 1419 onder een nieuwe dynastie. Dit gebeurde in hetzelfde jaar, waarin Filips III hertog van Bourgondië werd. Wij kennen hem als **Filips de Goede**, een persoon, die van groot belang is geweest voor de geschiedenis van deze streken. Toen hij zijn vader opvolgde, was hij naast hertog van Bourgondië ook al graaf van Vlaanderen en Artois en in de loop van zijn regeringsperiode verwierf hij vervolgens het graafschap Namen (1429), de hertogdommen Brabant en Limburg door erfopvolging van Filips van Saint-Pol (1430), de graafschappen Holland, Zeeland en Henegouwen (1433) alsook het hertogdom Luxemburg (1451).

Met hem begint een proces van centralisatie en groei naar eenheid van wat we later de Nederlanden kunnen noemen. **(zie kaart 5)**.

De heerlijkheid en stad onder de heren van Glymes en de Bourgondische hertogen.

De tijd van de heren van Glymes (1419-1567) was voor Bergen op Zoom in economisch en cultureel opzicht een bloeitijd. Overigens ging de inhuldiging van Jan I van Glymes en Johanna van Boutersem in de stad niet zonder slag of stoot. Het stadsbestuur (de magistraat) wist in 1419 enkele privileges te verkrijgen en zelf kreeg Jan I van de Brabantse hertog het recht om iedereen die zich niet aan de marktvrede hield te arresteren, ook buiten zijn rechtsgebied. Dit stimuleerde het bezoeken van de Bergse jaarmarkt. Ook in juridische conflicten met de stad Antwerpen was de steun van de Brabantse hertog meer dan welkom, temeer daar Antwerpse bestuurders vonden dat Bergen op Zoom eigenlijk een deel was van het Markiezaat van Antwerpen.

Toen Jan I in 1427 stierf, was zijn oudste zoon nog minderjarig. Tot 1440 stond deze **Jan II (bijgenaamd “Metten Lippen”)** onder voogdij van o.a. zijn moeder Johanna en ging hij met zijn broers naar de universiteit van Leuven (in 1425 gesticht door hertog Jan IV van Brabant).

Ondertussen was de kerk van de stad gepromoveerd tot kapittelkerk, wat inhield dat er meerdere geestelijken, zogenaamde kanunniken aan verbonden werden. Zij verkregen een vergoeding voor het dagelijks bidden in de kerk en kregen in de huidige Koevoetstraat enkele woningen toegewezen. In 1442 keurde de Paus het Kapittel goed en gaf aan Jan II en zijn opvolgers het patronaatsrecht over de St. Gertrudiskerk (Het recht om de pastoor van de kerk te benoemen). Het al dan niet belasting betalen door de kanunniken was in het begin wel een probleem, maar nadat de stad besloot om de kerkelijke

---

⁵ Zie hiervoor o.a. het artikel van Marco Vermunt, *Onder de zoden*, in: De Waterschans nr. 2 2001 blz. 51 e.v.

financiën te gaan controleren, bleef het vanaf 1432 lange tijd rustig. Wel werd vanaf 1444 tot 1470 door bouwmeester Evert Spoorwater gebouwd aan de nieuwe St. Gertrudiskerk.⁶

In verband met legerexpedities van Filips de Goede (in de honderdjarige oorlog) keurde de Brabantse Staten- of Standenvergadering een belasting (een zogenaamde bede) van 300.000 ridders goed. Om deze lasten zo goed mogelijk te verdelen, voerde de hertog haardtellingen in. Zo weten we dat Bergen op Zoom in het jaar 1437 precies 1119 huizen telde, waaronder 100 arme woningen waar niets te halen viel. Per haardstede betaalde de stad dat jaar 13 stuivers. Voor Bergen op Zoom was het bij dit alles nadelig dat Filips de Goede in de strijd tussen Engeland en Frankrijk voor de Franse koning had gekozen, immers na 1435 ging de Engelse koning de handel op Vlaanderen en Brabant dwarsbomen. Ook stormen met overstromingen, zoals die in 1437, baarden de mensen in de heerlijkheid grote zorgen. In 1438 werden daarom nieuwe octrooien uitgegeven door de heer om gebieden ten noorden van Halsteren te bedijken.

In 1444 trad Jan II van Glymes in het huwelijk met Margaretha van Saint Simon, een feestelijke gebeurtenis, die gevierd werd op hun kasteel te Wouw. Filips de Goede liet zich van zijn beste kant zien en schonk het paar een bedrag van 4000 pond. De stad Bergen op Zoom had in datzelfde jaar helaas weer te maken met een stadsbrand. Het stadsbestuur trok uit deze brand een les en stimuleerde met premies het vervangen van het riet op de daken door dakpannen.

Enkele belangrijke zaken in de jaren 1450-1460 zijn nog het vermelden waard. Het jaar 1453 is vooral bekend om de val van Constantinopel (Einde Oost Romeinse rijk) en het einde van de honderdjarige oorlog. De stad Bergen op Zoom kreeg in 1454 te maken met een oproer van de gilden tegen accijnsverhogingen op bier en wijn door de schepenen. Jan II kreeg van de hertog bevel om streng op te treden en aan het hoofd van een troepenmacht van 14 à 1500 soldaten reed Jan de stad binnen om de opstandelingen te verrassen tijdens een bijeenkomst. Hij liet 30 personen arresteren, terwijl de schout nog eens twintig mensen gevangen zette. Naast zware straffen die enkele personen opgelegd kregen, moest ook de stad een hoge boete opbrengen en werden enkele voorrechten van de gilden afgeschaft. Tegelijk werd het bestuur van de stad gereorganiseerd. Het kwam erop neer dat de heer samen met het stadsbestuur voortaan de dienst uitmaakte zonder inspraak van de gilden. Omdat de gezamenlijke gilden dit niet accepteerden, deden ze een beroep op andere steden, waarop Filips de Goede de kwestie voorlegde aan zijn Grote Raad. De uitspraak die deze Grote Raad van Brabant in 1456 deed, zou voor vele jaren de bestuursinrichting van Bergen op Zoom bepalen.⁷ De heer benoemde voortaan de drossaard, de schout en de schepenen, dus de bestuurders en rechters van de stad. De drossaard was zijn plaatsvervanger, de schout het hoofd van politie en de schepenenbank (het college van schepenen) vormde de rechtbank. Daarnaast waren er nog drie colleges: de binnenraad of magistratuur (het dagelijks bestuur van de stad o.l.v. de drossaard), de buitenraad en de brede raad.

In 1458 kwam er weer een belangrijk besluit. Deze keer betrof het de verdeling van het gemeenschappelijk gebied (condominium) van de heer van Breda en de heer van Bergen op Zoom in het Noordwesten van Brabant. Vooral door nieuwe inpolderingen waren er allerlei conflicten ontstaan. Jan II kreeg zodoende Gastel, Oudenbosch, Nieuwenbosch en Hoeven, terwijl de heer van Breda Steenberghe, Roosendaal en een deel van Wouw kreeg toegewezen. **zie kaart 6 blz. 175 Macht en gezag**

In het algemeen kan men stellen dat Filips de Goede en zijn opvolgers in de Bergse heren trouwe volgelingen hadden. Zo kon Filips de Goede steeds rekenen op Jan II, zowel militair als financieel. Als tegenprestatie rekende heer Jan op de bevordering van de handelsbelangen van zijn stad door zijn leenheer, want een bloeiend Bergen op Zoom was van belang voor zijn eigen prestige en kas. Van Jan II is bekend dat hij naast zijn dertien wettige kinderen ook een aantal onwettige kinderen had, verwekt bij verschillende moeders (overigens geen bijzonder verschijnsel bij de adel in die tijd). Zijn oudste zoon Filips overleed in 1475 aan de verwondingen opgelopen in de strijd in dienst van Karel de Stoutte (opvolger van Filips de goede). Zijn tweede zoon (Hendrik) koos voor de geestelijke stand, werd door de paus benoemd tot bisschop van Kamerijk (Cambrai) en werd in 1493 lid van de Orde van het Gulden Vlies. Later bekleedde hij de functie van raadsheer van Filips de Schone (van

---

⁶ Zie voor de lotgevallen van de St. Gertrudiskerk de bijdragen van C.J.A. Peeters e.a. in: *Bergen op Zoom gebouwd en beschouwd*. Alphen aan de Rijn 1987.

⁷ Zie W. A. van Ham, *Macht en gezag in het Markiezaat, Hilversum 2000*. Met name Hoofdstuk 7 geeft een inzicht in de machtsverhoudingen in de stad met op blz. 207 een schematisch overzicht.

Habsburg). De derde zoon Jan zou uiteindelijk opvolgen als heer van Bergen. Ook hij was betrokken bij menig veldslag van de Bourgondische en later de Habsburgse vorsten, maar had meer geluk dan zijn oudste broer. Met **Karel de Stoute** als opvolger van Filips de Goede waren de Bourgondische landen namelijk in onrustig vaarwater gekomen. Vooral Lodewijk XI van Frankrijk bleek een geduchte tegenstander, die het streven van Karel de Stoute naar een aaneengesloten Bourgondisch rijk ernstig dwarsboomde. Het leidde o.a. tot de oprichting van een staand leger van beroepssoldaten (de zogenaamde “benden van Ordonnantie”) dat natuurlijk ook de stad Bergen op Zoom geld kostte. Bij de strijd om de stad Nancy in 1477 sneuvelde Karel de Stoute en raakten twee zoons van Jan II (Jan en Cornelis) in krijgsgevangenschap. Vader Jan en zijn stad draaiden op voor de losprijs. In de Lage landen had men al met al niet zulke beste herinneringen aan Karel de Stoute met zijn oorlogszuchtige politiek en het centraliseren van het bestuur (als voortzetting van de politiek van zijn vader). Zo ontstond in 1464 de Staten Generaal, een vergadering van de gezamenlijke gewestelijke standen van adel, geestelijkheid en burgerij en kwam er in Mechelen een soort rechtbank voor zaken in hoger beroep vanuit de gewesten. Ook de introductie van geschoolde ambtenaren paste in deze centralisatiepolitiek. Dit alles ging ten koste van stedelijke en gewestelijke privileges. Het was dan ook niet vreemd, dat de steden en Gewestelijke Staten de plotselinge dood van Karel de Stoute gebruikte om in verzet te komen tegen deze ontwikkelingen. Zijn **erfdochter Maria** was pas 19 en moest alle moeite doen om aanvallen van de Franse koning Lodewijk XI van het lijf te houden. In 1477 trad zij in het huwelijk met **Maximiliaan van Habsburg**, waardoor de Bourgondische gebieden in handen kwamen van een nieuwe dynastie. In hun pogingen om de steun te krijgen van de steden in Brabant en andere gewesten, verleenden Maria en Maximiliaan allerlei privileges en beloonden ze de trouw van Bergen op Zoom door het bekrachtigen van de privileges van twee vrije jaarmarkten en van de tolvrijdom in Holland en Zeeland.

De Vlaamse steden (m.n. Gent en Brugge) bleken echter opstandiger en zelfs een stad als Leiden (in Holland) kwam in verzet. Jan II van Gymes stond in de strijd (1481) tegen deze stad aan de zijde van Maximiliaan. Een jaar later (1482) overleed Maria onverwacht en werd Maximiliaan voogd over de nog jonge kinderen. Zijn regentschap gaf opnieuw aanleiding tot spanningen, maar de heer en de stad Bergen op Zoom bleven trouw aan de regent. In 1488 liepen de spanningen tussen Maximiliaan en een aantal steden weer op. De zonen Jan en Cornelis van Glymes streden net als de stad mee tegen o.a. Gent en het stadsbestuur van Bergen op Zoom nam zelfs huursoldaten in dienst en bewapende handelsschepen. In deze periode werden de vestingwerken van de stad dan ook versterkt en uitgebreid, zodat het havenkwartier binnen de wallen kwam te liggen. In 1490 was dat karwei geklaard. (kaart 7; B.O.Z.)

In 1493 was er eindelijk vrede en de vijftienjarige zoon van Maria en Maximiliaan (**Filips de Schone**) werd meerderjarig verklaard. Filips kwam zodoende onder invloed van vooraanstaande Nederlandse edelen, waaronder **Jan III van Glymes**, die een van zijn voornaamste adviseurs werd en een jaar later zijn vader opvolgde als heer van Bergen op Zoom.

Vermeldenswaard is nog dat er tijdens het bestuur van Jan II ook enkele nieuwe kloosters in de stad kwamen, zoals dat van de minderbroeders (Franciscanen), het klooster “Sint Margrieten in het Dal van Jozafat” in de Geweldigestraat en in 1474 het klooster van de celledbroeders in de Oude Wouwse straat. De laatste monniken waren wel verplicht om de pestlijders van de stad te verzorgen en te begraven.

2. Op weg naar de Nieuwe tijd (De overgangperiode 1477 – 1577).

Er veranderde veel rond 1500. Het jaar geldt wel als een grens tussen de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd. Beter is het echter om van een overgangstijd te spreken van tussen 1450 en 1550. Sleutelwoorden bij deze veranderingen zijn Renaissance, Ontdekkingen en Reformatie. In navolging van W. van Ham kunnen we voor de geschiedenis van Bergen op Zoom een cesuur in de ontwikkelingen aanbrengen rond 1477. In dat jaar zijn er de eerste aanzetten tot de vorming van nieuwe instellingen in de stad. Ze vallen samen met de dood van hertog Karel de Stoute, waardoor een periode van verregerende centralisatie voorlopig tot een einde kwam.⁸

---

⁸ Idem, blz. 15 en 16.

In 1485 overlegden Jan II en zijn zoon Jan met het stadsbestuur over een ingrijpende verbouwing en uitbreiding van het heerlijke hof. In ruil voor 500 pond als subsidie voor de werkzaamheden, kreeg de stad een aantal nieuwe rechten, die vastgelegd werden in het "Privilege van de Zale". De verbouwing van het hof bleek een ingrijpende en kostbare aangelegenheid, die ook na de dood van Jan II (in 1494) werd voortgezet. Heer Jan III nam Anthonis Keldermans in dienst die ook het kasteel te Wouw van aanpassingen voorzag.

Het duurde tot 1514 voordat het hof zover klaar was, dat het representatief was voor de belangrijke edele, die Jan III inmiddels was. Door de Habsburgse vorsten werd Jan III beloond met financieel aantrekkelijke functies en invloedrijke posten, zoals het lidmaatschap van de Geheime Raad, het hoogste en invloedrijkste adviescollege van Filips de Schone.

In dezelfde periode werden ook plannen gemaakt voor de volgende uitbreiding van de Gertrudiskerk (Het Nieuwe Werk). Anthonis Keldermans ontwierp een imposant gebouw, dat echter nooit is voltooid. Wel verdwenen door de werkzaamheden twee straatjes van de kaart achter de reeds bestaande kerk.

Ook aan andere gebouwen in de stad kon men zien, dat het op het einde van de vijftiende eeuw economisch goed ging. Zo werden openbare gebouwen als stadhuis, lakenhal en woningen van aanzienlijke burgers steeds fraaier. In 1498 ontstond door samenvoeging van drie panden het nieuwe stadhuis. Diverse buitenlandse handelshuizen hadden inmiddels panden in de stad tot hun beschikking. Vooral de Engelse Merchant Adventurers waren erg welkom en zowel Bergen op Zoom als Antwerpen deden alle moeite om deze kooplieden naar hun haven te lokken. Zij kregen van het Bergse stadsbestuur een royaal pand toegewezen in wat later de Engelse straat is gaan heten. Daarnaast werd de haven vergroot en verdiept en daardoor meer toegankelijk voor nieuwe grotere scheepstypes. Grote sommen besteedde de stad aan het vrijkopen van de Zeeuwse en Brabantse watertol voor de eigen inwoners of om handelaars van buiten aan te trekken. Als raadgever aan het Habsburgse hof pleitte Jan III dan ook voor goede betrekkingen met Engeland. Het verdrag tussen Maximiliaan en Hendrik VII van Engeland in 1507 had zeker de instemming van Jan III, omdat Engelse kooplieden geen tol hoefden te betalen op de Schelde.

Jan III werd trouwens ook ingezet als diplomaat in de huwelijkspolitiek van de Habsburgse dynastie. Van groot belang was het huwelijk tussen de Spaanse **kroonprinses Johanna** en Filips de Schone. Hierdoor werden de Spaanse landen (Castilië en Aragon) verbonden met de Bourgondisch/Habsburgse gebieden. Omdat Filips de Schone in 1506 plotseling stierf, erfde zijn **vijfjarige zoon Karel V** de Bourgondische gewesten, waarbij grootvader Maximiliaan voor de tweede keer regent werd, nu voor zijn kleinzoon. Als keizer van het Duitse rijk had hij het echter veel te druk en daarom stelde hij zijn dochter **Margaretha (van Savoye)** aan als landvoogdes van de Bourgondische landen. Zij zou dit blijven tot aan haar dood in 1530 en ze had in Jan III een bekwame rechterhand.

In 1507 werd Jan III ingezet om te onderhandelen over een huwelijk van de jonge Karel met de Engelse prinses Maria. Een hechte band tussen het Engelse koningshuis en de Habsburgse dynastie zou gunstig kunnen zijn voor een stad als Bergen op Zoom. Helaas ging dit huwelijk uiteindelijk niet door. Wel ontstond er voor de stad in datzelfde jaar een dreigende situatie, doordat er een oorlog uitbrak met Gelre als bondgenoot van Frankrijk. Zowel vanuit het zuiden als het noorden vielen legerbendes o.a. Brabant binnen. Bergen op Zoom hielp de landvoogdes en stuurde soldaten naar het bedreigde Thienen. In 1508 was er door bemiddeling van de Paus weer vrede en kreeg Jan III dankzij zijn diplomatieke werk allerlei verloren functies weer terug van Maximiliaan.

In 1519 overleed Maximiliaan van Habsburg. Zijn kleinzoon Karel V volgde hem op in de Oostenrijkse erflanden en als keizer van Het H. Roomse rijk. **(Zie kaart 8 rijk Karel V)**

Een oorlog met de Franse koning kon niet uitblijven en in de jaren '20 van de zestiende eeuw waren er herhaalde verzoeken van landvoogdes Margaretha (namens haar neef Karel V) aan de Staten Generaal om financiële bijdragen (de zogenaamde beden). Jan III hielp mee om de heren afgevaardigden over te halen. Zelf wist hij als stadhouder van het gewest Namen ook geld los te krijgen.

Ook in Bergen op Zoom zelf moest Jan III alle diplomatieke gaven gebruiken om problemen op te lossen, zoals een slepend conflict tussen stadsbestuur en kapittel en het streven van de gilden om meer invloed te krijgen in het stadsbestuur. Uiteindelijk bleef de heer en zijn naaste medewerkers de dienst uitmaken.

Een andere kwestie was de komst van de reformatie sinds **Maarten Luther** in 1517 zijn 95 leerstellingen verkondigde, waarvan een aantal in strijd was met de leer van de katholieke kerk. In 1521 sprak Karel V de Rijksban uit over Luther en veroordeelde zijn leer. Ondanks allerlei maatregelen en (kerkelijke) processen verspreidden de opvattingen van Luther zich ook in Nederlanden.

Hoewel Jan III en ook het stadsbestuur weinig voelden voor een felle godsdienstvervolging, dienden ze toch de strenge bepalingen tegen de ketters uit te voeren. Dit leidde in 1529 bijvoorbeeld tot de onthoofding van vier mannen en het levend begraven van twee vrouwen omwille van het geloof. Een jaar eerder weigerde de landvoogdes na overleg met o.a. Jan III nog drie van ketterij verdachte Engelsen uit te leveren aan de Engelse koning, hoewel dit de handel met Engeland kon schaden. Het einde van de regeringsperiode van Jan III luidde ook het einde van de bloeiperiode van Bergen op Zoom in. Het jaar 1529 bracht ellende vanwege een besmettelijke ziekte, die vanuit Antwerpen naar Bergen op Zoom kwam en een jaar lang woedde. Meteen daarop in november 1530 volgde de volgende ramp. De Sint-Felixvloed. Een zware storm met enorme overstromingen teisterden Zeeland en de Brabantse gebieden rond Bergen op Zoom. Dit was een zware klap voor de economie van de stad; maar liefst 72 dorpen (vooral in zeeland) verdwenen in de golven en bovendien betekende deze storm en de daaropvolgende in 1532 dat schepen richting Antwerpen nu niet meer langs Bergen op Zoom kwamen, maar een directe route konden nemen via de Honte of Westerschelde. (zie kaart 9 St-Felixvloed)

In 1532 volgde **Antoon van Glymes** zijn vader op als heer van Bergen op Zoom. Bij zijn plechtige inhuldiging beloofde hij de stad zich te houden aan de privileges die zijn voorgangers aan de stad hadden geschonken en in ruil voor het "huldegeld" schonk hij zelfs enkele nieuwe voorrechten, zoals het stapelrecht op de meekrap. Met dit soort maatregelen hoopte men de economie van de stad wat op te krikken na de verwoestende watersnood van 1530, waardoor veel boeren uit het achterland niet meer naar de stad kwamen tijdens de wekelijkse markt.

Al voor zijn aantreden als heer was Antoon actief aan het hof van Margaretha en haar opvolgster als landvoogdes **Maria van Hongarije** (de zus van Karel V). In 1533 kwam eindelijk de waardering voor zijn werk (en dat van zijn vader) in de vorm van een promotie tot markies. Nog datzelfde jaar benoemde Karel V de markies van Bergen op Zoom tot gouverneur en kapitein-Generaal van Luxemburg.

Op economisch gebied was Antwerpen de stad die zich in de eerste helft van de zestiende eeuw enorm ontwikkelde. Grote handelskantoren openden een filiaal in die stad. In korte tijd werd de Scheldestad de stapelplaats voor specerijen en dit alles ging ten koste van o.a. Bergen op Zoom. Markies en magistraat zochten naar middelen om de economie weer te doen opleven. Zo probeerde men door de import van Spaanse wol de nieuwe draperie naar de stad te halen en nam het stadsbestuur zelfs contact op met de Franse stad La Rochelle om Bergen op Zoom tot stapelplaats te maken voor de wijn- en zoutimport. Een ruzie met Middelburg was het gevolg. Bovendien was er voortdurend oorlog met Frankrijk, waardoor Bergen op Zoom haar aandeel in de buitengewone belastingen moest opbrengen. Ook dit deed de economie geen goed.

Op 27 juni 1541 verraste de dood Antoon van Glymes op de leeftijd van 41 jaar. Zijn vrouw **Jacqueline de Croy** bestuurde voorlopig het Markiezaat voor haar minderjarige zoon **Jan IV** tot 1550.

Al in 1542 kwam zij in aanvaring met het stadsbestuur over de benoeming van een nieuwe drossaard en de inhuldiging van Jacqueline als markiezin. De magistraat weigerde de benoeming van een familielid van Jacqueline en verzette zich tegen haar inhuldiging. In beide gevallen hakte Karel V de knoop door en gaf Jacqueline gelijk. Wel beloofde zij bij haar inhuldiging namens haar zoon dat hij pas na vier jaar om huldegeld zou vragen, gezien de zware lasten en schulden waaronder de stad gebukt ging.

Een ander probleem was de voortdurende oorlogstoestand met Frankrijk en Gelre. Dit laatste gewest was een trouwe bondgenoot van de Franse koning en Gelderse bendes o.l.v. Maarten van Rossum teisterden regelmatig de Habsburgse landen. Zo trokken de troepen van Van Rossum in 1542 een spoor van plundering en verwoesting door Brabant, waarbij ze zelfs Antwerpen bedreigden. In juli van dat jaar waren ze dicht bij Bergen op Zoom en de stad werd ijlings versterkt met 200 soldaten die ingekwartierd werden. De Staten van Brabant stemden in met nieuwe beden en uiteindelijk lukte het Karel V om ook Gelre in handen te krijgen (1543).

(Zie kaart 10: De Zeventien Nederlanden na 1543).

In 1550 vond het huwelijk en de inhuldiging van Jan IV plaats en ook hij had al spoedig een plaats aan het hof van de landvoogdes Maria van Hongarije in Brussel. Hier had hij al eerder kennis gemaakt met **Willem van Oranje**, die als baron van Breda zijn buurman was en als prins van Orange (in Zuid Frankrijk) een van de hogere edelen aan het hof van Karel V. Jan en Willem waren als jongelui betrokken bij de kennismakingsreis die kroonprins **Filips II** (de zoon van Karel V) in 1549 maakte door de Nederlanden. Ook Bergen op Zoom werd door de stoet van Filips II aangedaan en ondanks de economische malaise was de stad fraai versierd en ontving Jacqueline de Croy de gasten op het Markiezenhof.

Na zijn inhuldiging als Markies kreeg Jan IV te maken met verschillende problemen. Zo was er in 1552 weer een storm, die grote schade aanrichtte en enkele polders onder water zette. Ook prijsstijgingen (door inflatie van het zilvergeld) kwamen de financiën niet ten goede. Jan IV begon dan ook in 1553 met het reorganiseren en moderniseren van zowel het stadsbestuur als het bestuur van dorpen en polders. Hij streefde hierbij naar meer eenheid en centralisatie van bestuursorganen. Hij moest dit werk meerdere malen onderbreken om als legeraanvoerder of diplomaat voor het Brusselse hof actief te zijn. Zo kreeg hij in 1554 de eervolle opdracht om met de graaf van Egmont naar Engeland te reizen om het huwelijk voor te bereiden van Filips II met Maria Tudor, de koningin van Engeland. Jan IV benutte deze reis ook om contacten te leggen met de Merchant Adventurers in de hoop dat ze Bergse jaarmarkten weer regelmatig zouden bezoeken. Zij hadden wel hun wensen en vroegen onder meer betere huizen, kaden en waterwegen. De markies liet voor eigen rekening een aantal zaken verbeteren en droeg ook de helft bij aan de verbetering van de dijken. Het stadsbestuur betaalde de andere helft. De jaarmarkten hadden echter hun langste tijd gehad en nieuwe ontwikkelingen luidden een nieuwe economie in, waar een belangrijke plaats was weggelegd voor Antwerpen met zijn beurs en centrum van het “internationale kredietwezen”.

In 1555 volgde Filips II zijn vader op als heer der Nederlanden.⁹ Er kwam daarbij ook een verdeling tot stand van de Habsburgse bezittingen. Filips erfde naast de Nederlanden het koningschap van Spanje met bezittingen in Italië en Amerika. Karels broer Ferdinand kreeg de Oostenrijkse gebieden en werd ook gekozen tot keizer van het H. Roomse rijk.

Filips, opgevoed in Spanje en omringd door Spaanse edelen, bleek een stugge en gesloten persoonlijkheid te zijn. Hij hoopte dan ook vlug naar Spanje terug te keren, maar door de oorlogstoestand met Frankrijk kon hij pas in 1559 vertrekken. Deze oorlog vroeg ook van Jan IV zijn inzet als legeraanvoerder. Daarnaast was de markies van 1556 tot 1560 lid van de Raad van State, het adviesorgaan van de adel en in 1560 werd hij benoemd tot stadhouder van Henegouwen en gouverneur van Valenciennes (Op dat moment een onrustige stad vanwege calvinisten en een economische crisis). Bij zijn vertrek naar Spanje liet Filips veel onvrede achter. Onvrede over de hoge bedden en over het hier blijven van Spaanse troepen. De koning had inmiddels zijn halfzuster **Margaretha van Parma** tot landvoogdes benoemd, die zich in het bestuur moest laten leiden door vertrouwelingen van Filips, die zitting hadden in een geheime raad. De “Nederlandse” adel voelde zich gepasseerd.

Samen met bekende edelen zoals Willem van Oranje, Egmont en Hoorne verzette Jan IV zich tegen de verdergaande centralisatiepolitiek van Filips II en de bloedige vervolgingspolitiek van protestanten. In dit verband wilde Filips ook een uitbreiding van het aantal bisdommen, zodat de Nederlandse gewesten niet langer onder buitenlandse bisschoppen vielen. Hij sloot daarom in 1559 een verdrag met de Paus (concordaat) om dit te verwezenlijken. Het Markiezaat van Bergen op Zoom viel tot dan toe onder het bisdom Luik. In de nieuwe regeling behoorde het tot het nieuwe bisdom Antwerpen. De koning wilde met dit alles een betere bestrijding van de reformatie bereiken en tevens zijn macht vergroten, immers Filips kreeg zo meer greep op de kerk en rijke abdijen. In Brabant hadden abten van voornamelijk abdijen zitting in de (Gewestelijke) Staten van Brabant en zij deden in het verleden moeilijk als de hertog/koning weer om geld vroeg. De abdijen protesteerden tegen de schending van hun privileges en de aanslag op hun inkomsten, daartoe aangespoord door edelen zoals Jan IV. Zij hadden bezwaar tegen de groeiende koningsmacht en ook het onderbrengen van adellijke zonen in de geestelijke stand (als bisschop of abt) zou nu moeilijker zijn.

---

⁹ Zie Waterschans nr. 4-200, blz. 186. Abeelding 4 geeft een illustratie van de zeventien gewesten, die tezamen de Bourgondische Kreits vormden.

De hoge heren, waaronder Jan IV, sloten zich in 1562 aaneen in de Liga van de Hoge Adel. Hun woede richtte zich vooral op Granvelle, die als kardinaal/aartsbisschop van Mechelen, zonder van adel te zijn, grote invloed had op het bestuur. Hoewel Filips deze persoon uiteindelijk moest terugtrekken, kregen de edelen het niet voor elkaar om het strenge optreden (plakkaten) tegen calvinisten te verzachten. Toen calvinisten in Valenciennes uitdagend optraden en het stadsbestuur er niet tegenop trad, nam de landvoogdes dat Jan IV (als gouverneur) erg kwalijk. Uiteindelijk stuurde Margaretha troepen naar de stad en moest Jan IV in deze situatie twee calvinisten terechtstellen.¹⁰

In het verzet tegen centralisatie, machtsuitbreiding en strenge kettervervolgingen begon zich ook de lage adel te roeren. Zij sloten zich ook aaneen (Het eedverbond) en in 1566 was er een ontmoeting met de hoge adel, waaronder Jan IV, die de eisen van de lagere adel ondersteunde en de strenge plakkaten desnoods met geweld wilde afschaffen. In april van dat jaar trokken de edelen van het eedverbond naar Brussel om bij de landvoogdes om matiging van de plakkaten te verzoeken. Bij dit smeekschrift ontstond de term “geuzen” (bedelaars), een verwijzing naar de berooide toestand van veel lagere edelen. De landvoogdes beloofde de plakkaten buiten werking te stellen in afwachting van een antwoord van Filips uit Spanje. Het resultaat was dat calvinisten zich nu openlijker durfden te manifesteren en via hagepreken het volk op te zetten tegen in hun ogen kerkelijke misbruiken, zoals de verering van beelden en rijkdom van de kerk en dit in een tijd van werkloosheid en hoge broodprijzen. Zo brak in 1566 de Beeldenstorm uit, waarbij het geweld begon op 10 augustus in Steenvoorde (in het zuiden van Vlaanderen) en al snel oversloeg naar Brabant en andere gewesten.

Op 19 augustus maakte een bende zich meester van de kathedraal in Antwerpen, die van binnen grotendeels werd gesloopt. Vandaar trokken de beeldenstormers naar Breda en bestormden daar de Grote kerk op 22 augustus. Ook in de buurt van Bergen op Zoom kwamen hagepreken voor. Er was in juli 1566 zelfs zo'n bijeenkomst in de stad zelf. Toen men hoorde van de Beeldenstorm in Antwerpen, vond het stadsbestuur het dan ook verstandig om de St-Gertrudiskerk maar enige tijd te sluiten. Zo bleef de kerk, evenals het klooster van de minderbroeders voorlopig gespaard.

Nog vóór het uitbreken van de Beeldenstorm had Jan IV al ontslag genomen als stadhouder (evenals andere edelen) en tevens besloot de Raad van State in april 1566 om twee edelen naar Filips in Spanje te sturen om de instructie en de wensen van de Raad van State toe te lichten. De keuze viel op Jan IV en op de heer van Montigny. Op 22 augustus ontving Filips hen in zijn zomerverblijf te Segovia, maar hun verzoeken werden alle afgewezen. Inmiddels was de Beeldenstorm uitgebroken en de twee afgevaardigden mochten van Filips voorlopig niet terug naar de Nederlanden. De koning had besloten om **Alva** met een leger naar de Nederlanden te sturen om de orde te herstellen en iedereen die actief of passief had meegewerkt aan de Beeldenstorm te straffen. Met een militaire staatsgreep wilde Filips alle verzet tegen zijn centralisatiepolitiek en absolutisme de kop indrukken. Jan IV heeft dit niet meer meegemaakt. Op 21 mei 1567 overleed de laatste vorst uit het geslacht Glymes in Segovia op de leeftijd van 39 jaar. Overeenkomstig zijn laatste wens kreeg Jan een rustplaats in Bergen op Zoom, waar zijn stoffelijk overschot op 1 september 1567 werd bijgezet in het nieuwe familiegraf in de Sacramentskapel van de St-Gertrudiskerk.

Omdat Jan IV en zijn vrouw geen kinderen hadden, kwam in 1567 de opvolgingskwestie aan de orde. Vóór het vertrek van Jan naar Spanje hadden hij en zijn vrouw Maria van Lannoy een testament laten opstellen en daarin het Markiezaat toegewezen aan hun nichtje **Maria Margaretha van Merode**. Bovendien had Jan zijn vrouw belast met het bestuur tijdens zijn afwezigheid. Zij kreeg dan ook te maken met de religieuze spanningen in de stad, die ze met het stadsbestuur probeerde op te lossen door het afkondigen van godsdienstvrijheid met de restrictie om elkaar niet lastig te vallen vanwege het geloof. (1 september 1566). Helaas mocht dit niet baten, want een aantal calvinisten hield zich niet aan de beloften, zodat uiteindelijk de troepen van de landvoogdes te hulp werden geroepen, die de orde in de stad herstelden.

Toen Alva in mei 1567 met een leger van 10.000 man de Nederlanden binnentrok, werd er al snel een speciale rechtbank ingesteld, de Raad van Beroerten, ook wel “de Bloedraad” genoemd. De rechtbank ging grondig te werk en een commissaris in dienst van Alva, ene Francois Hinckart moest in Bergen op Zoom uitzoeken wie er waren weggetrokken en om welke reden, waar ze woonden en wat voor bezittingen ze hadden achtergelaten. De goederen van de schuldigen (aan het oproer) werden verbeurd verklaard. Ook over markies Jan IV velde de Bloedraad (postuum) een vonnis. Hij werd veroordeeld

---

¹⁰ Zie W.A. van Ham, macht en gezag in het Markiezaat, blz. 99.

wegens majesteitsschennis en felonie (ontrouw aan de vorst). Blijkbaar werd hem de verdraagzaamheid tegenover andersdenkenden zwaar aangerekend. De rechters legden beslag op zijn bezittingen ten gunste van de koning waaronder het markiezaat Bergen op Zoom, het graafschap Walhain, het markiezenhof, de kastelen te Borgvliet en Wouw, molens, tiendrechten en polders. Koning Filips volgde Maria Lannoy op als markies van Bergen op Zoom en benoemde de Zeeuwse edelman Jeronimus van Serooskerke als plaatsvervanger (superintendent), die na zijn dood werd opgevolgd door zijn zoon. De stadsbestuurders moesten de eed van trouw aan Filips II afleggen en samenwerken met de intendant.

Het harde optreden van Alva, gevoegd bij de nieuwe belastingen die werden ingevoerd (met name de "Tiende Penning"), wakkerden het verzet aan. In 1572 boekten de opstandelingen (geuzen) inmiddels met Willen van Oranje als centrale figuur, de eerste successen tegen Alva. (1 april 1572 Den Briel). Toen enkele Zeeuwse steden de kant van Willem van Oranje kozen, was het de vraag wat Bergen op Zoom zou doen. De stad verkeerde in droevige omstandigheden: Crisis, kapers in de buurt, Spaanse soldaten binnen de muren, zware belastingen en tot overmaat van ramp weer een stormvloed (de Allerheiligenvloed van 1 november 1570). Omdat de geuzen ook Bergen op Zoom wilden verrassen, werd de stad met extra Spaanse troepen versterkt. De strijd in de omgeving legde de handel en de visserij van Bergen op Zoom nagenoeg stil. De nieuwe Spaanse landvoogd (**Requesens**) kwam in 1574 persoonlijk naar Bergen op Zoom om de stad met zijn haven als uitvalsbasis te gebruiken tegen de geuzen. Een vloot van schepen uit Antwerpen en Bergen op Zoom moest een Zeeuwse vloot verslaan en zo de door de geuzen belegerde stad Middelburg ontzetten. Op 29 januari 1574 vond een zeeslag plaats bij Reimerswaal, waarbij de "Spaanse" vloot, deels bestaande uit gevorderde Bergse schepen, werd verslagen.

De stemming in de stad werd er na deze nederlaag niet beter op. De handel bleef geblokkeerd en de Spaanse bezetting bleek een kostbare aangelegenheid.

Bovendien besloten de Spanjaarden de stad om te bouwen tot een sterke vestingstad, maar wel op kosten van het stadsbestuur. De nieuwe superintendent (en oud-drossaard onder Jan IV) Jonkheer Simon van den Werve had alle moeite om de schepenen de eed van trouw te laten afleggen, omdat zij niet verantwoordelijk wilden zijn voor de ondergang van de stad. Zij beriepen zich in 1575 op de hopeloze financiële toestand van de stad. Pas toen Requesens zelf naar de stad kwam en beloofde dat de kapiteins geen voorschotten meer zouden afdwingen, gingen de bestuurders weer aan de slag. Twee gebeurtenissen in 1576 zouden bepalend zijn voor het verloop van de strijd en de lotgevallen van Bergen op Zoom. Op 5 april van dat jaar stierf onverwacht de landvoogd Requesens, en in het najaar stortten muitende Spaanse soldaten zich op Antwerpen, waar ze al moordend en plunderend tekeer gingen. Deze "Spaanse Furie" zorgde ervoor dat alle gewesten zich verenigden in een aantal eisen, waaronder het wegsturen van de Spaanse troepen. De leden van de Staten Generaal eisten nu een belangrijke rol op. De afgevaardigden hadden op eigen gezag een nieuwe landvoogd aangesteld (Matthias van Oostenrijk), maar het was Willem van Oranje, die feitelijk leiding gaf aan de troepen, die nu het leger van de Staten Generaal werden genoemd oftewel het "Staatse leger". Het waren deze troepen die in augustus 1577 de opdracht kregen om vanuit Antwerpen op te trekken naar Bergen op Zoom om deze stad te zuiveren van Spaanse troepen. De Antwerpse gouverneur Champagny veroverde eerst het kasteel te Wouw, alvorens hij richting Bergen op Zoom trok. De verdedigers bleken tot capitulatie bereid tegen betaling van achterstallige soldij en een vrije aftocht. Bergen op Zoom stond nu helemaal aan de kant van de opstand, die vanaf 1579 in alle hevigheid zou doorgaan.

(zie kaart 11: De opstand)

1577 was in nog een opzicht een bijzonder jaar. Op 3 mei werd de wettige erfgename van Jan IV (Maria Margaretha van Merode) door Filips II erkend als markiezin van Bergen op Zoom en op 24 februari 1578 had de officiële inhuldiging plaats. Nog datzelfde jaar trouwde ze met **Jan van Wittem**. Het waren sobere plechtigheden in een crisistijd vol tumult. De grote beproeving voor Bergen op Zoom moest nog beginnen.

3 De positie van Bergen op Zoom en het Markiezaat tijdens de Nederlandse opstand (1577-1648).

Sinds 9 augustus 1577 was Bergen op Zoom in handen van Staatse troepen. Al snel leidde een en ander tot problemen, in het bijzonder inzake de religie.

Jan van Wittem stond weliswaar aan de kant van Willem van Oranje, maar bleef een overtuigd katholiek. Omdat door het oprukken van de Spaanse veldheer Parma de situatie steeds gevaarlijker werd, wilden vooral de Zeeuwse Staten extra troepen in de stad plaatsen, zodat men deze kon behouden voor de opstandige gebieden, die we sinds 1579 kennen als de Unie van Utrecht, in tegenstelling tot de gewesten die zich weer hadden verzoend met Spanje (de Unie van Atrecht). **Zie kaartje 12 (de Unie van Utrecht)**

Via een Akte van Satisfactie besloten de Staten van Zeeland in de loop van 1579 twee Zeeuwse vendels in de stad te legeren op hun kosten.

Hoewel de soldaten niet tot last van de burgers zouden zijn, bleek dit in de praktijk toch anders uit te pakken. Mede door de aanwezigheid van soldaten liepen de spanningen in de stad op, tussen katholieken en calvinisten en tussen magistraat en markies Jan van Wittem. Na de verovering van Breda door Parma in 1581 kwamen er nog meer Staatse troepen in de stad, waarop Jan van Wittem besloot om zich terug te trekken op zijn kasteel te Wouw.

De religieuze spanningen kwamen tot een uitbarsting op 15 augustus 1580, toen soldaten van het garnizoen (waaronder veel Franse hugenoten) het Franciscaner klooster in de Minderbroederstraat plunderden en de paters verdreven. Op 8 november volgde een tweede Beeldenstorm waarbij vooral de Grote Kerk het moest ontgelden. Ook andere kapellen en kloosters kregen te maken met plunderingen. In de zomer van 1581 nam Jan van Wittem in het geheim contact op met Alexander Farnese (de hertog van Parma en inmiddels de nieuwe Spaanse landvoogd).

Hij probeerde met steun van enkele bekenden in Bergen op Zoom de stad in handen te spelen van de Spanjaarden. De verrassingsaanval (5 december 1581) werd een fiasco en twee poorters die de markies hadden geholpen, werden op de Grote Markt opgehangen en gevierendeeld. De markies had nu openlijk voor de Spanjaarden gekozen. De Staten van Brabant, die zich als leenheer van het Markiezaat beschouwden, besloten het gebied voorlopig in handen te geven van Willem van Oranje als een soort zaakwaarnemer. Namens de prins werden alle inwoners van de stad ontslagen van hun eed aan Jan van Wittem. Daarna moesten allen trouw zweren aan de Staten Generaal als hoogste orgaan van de Unie van Utrecht.

Ondertussen besloten de Staten Generaal van de opstandige gewesten om de Spaanse koning Filips II af te zweren. In een poging om een nieuwe soeverein te krijgen, zocht men steun bij achtereenvolgens Frankrijk en Engeland. Zowel het Franse als het Engelse “avontuur” leverde niet de broodnodige militaire successen op tegen Parma. In 1585 veroverde hij Antwerpen. Intussen was het gebied van het Markiezaat ten prooi gevallen aan zowel Spaanse als Staatse troepen, die vanuit hun garnizoenen het platteland van de Zuidwesthoek jarenlang teisterden. Ook in de stad Bergen op Zoom zorgden muitende Zeeuwse troepen vanwege slechte betaling voor veel overlast.

Willem van Oranje kon dit alles niet meer voorkomen, want hij was in 1584 in Delft vermoord. De Staten Generaal kenden in 1585 het hoogste machtscollege van het Markiezaat toe aan Maurits, een van de zonen van Willem van Oranje. In de jaren daarna werden allerlei boerderijen en overige gebouwen in de omgeving van Bergen op Zoom verwoest, om het belegeraars zo moeilijk mogelijk te maken.

In de stad zelf kregen de calvinisten onder aanvoering van dominee Jacobus Baselius junior steeds meer invloed, zeker nadat Maurits magistraatsleden benoemde die de hervormde religie aanhingen. Het verzoek om herstel van de Grote Kerk werd dan ook betaald door beslaglegging op de inkomsten van katholieke kapellen en kloosters..

In 1588 kwam dan de gevreesde belegering van Bergen op Zoom door Parma.

Nadat Parma met zijn leger bij Duinkerken werkloos had moeten toezien hoe de Spaanse Armada door de Engelse vloot werd vernietigd, had hij zijn zinnen gezet op Bergen op Zoom, dat van 23 september tot 12 november 1588 werd belegerd.

Het lukt Parma echter niet om de stad helemaal in te sluiten, omdat de stad nog over water bevoorraad kon worden. Een poging om via verraad de Noordschans (en dus de toegang tot de haven) in zijn bezit te krijgen, mislukte. **zie kaart 13 (De belegering van B.o.Z. 1588)**

Een gelukkige bijkomstigheid was, dat Parma vanuit Spanje de opdracht had gekregen om met zijn leger naar Frankrijk te vertrekken om zich daar te mengen in de strijd om de opvolging van de vermoorde Franse koning Hendrik III.

Het gaf de jonge Republiek, de stad Bergen op Zoom en het Markiezaat de gelegenheid op adem te komen en zo bleef Bergen op Zoom voorlopig de enige Brabantse stad aan de kant van de opstand.

De vijand was echter in de buurt, want in Steenberg en Wouw lagen Spaanse troepen. In 1587 was het kasteel van Wouw door verraad in Spaanse handen gekomen en door de onrust bleef de bevolking in de omgeving van de stad wegtrekken¹¹.

De adempauze na 1588 werd door de verdedigers van Bergen op Zoom gebruikt om de stad en de haven beter te beveiligen. **zie kaart 14 en 15**. Maurits maakte tevens van het wegtrekken van Parma gebruik door in 1590 kort achter elkaar Breda (met het turfschip) en Steenberg te veroveren. In de jaren daarna volgden meer successen voor de opstandelingen, die ook in het oosten en noorden diverse steden veroverden. Door al deze successen nam de veiligheid voor de plattelandsbevolking iets toe. Een aantal mensen durfde weer naar hun dorpen terug te keren, hoewel Spaanse troepen in de buurt bleven. Ze loerden op een kans om de stad te verrassen.

Niet alleen militair waren de jaren '90 gunstig voor de Republiek, ook politiek en economisch maakte de jonge staat en vooral Holland een bloeiperiode door.

Van Oldenbarnevelt wist als raadpensionaris van Holland internationale erkenning te verkrijgen voor de Republiek en Maurits bleek als stadhouder een bekwaam legeraanvoerder te zijn. In 1594 inspecteerde hij Bergen op Zoom. Juist tijdens zijn verblijf probeerden de Spanjaarden de stad in handen te krijgen, wat overigens mislukte. Dat het de Republiek financieel goed ging, bleek uit het feit, dat de kosten voor het garnizoen en de verbetering van de vestingwerken vanaf eind 1595 niet alleen maar ten laste kwamen van het stadsbestuur, maar ook de Staten Generaal een jaarlijkse vergoeding uitkeerden. Het betekende wel meer zeggenschap over de vestingwerken voor Maurits, die in 1596 weer op inspectiebezoek kwam en toen opdracht gaf om het Zuiderfort te voltooiën.

Dat de situatie gevaarlijk bleef, bleek wel uit de poging van de nieuwe Spaanse landvoogd (Albertus van Oostenrijk) om Bergen op Zoom in 1597 vanuit Turnhout aan te vallen.

Intussen rees de vraag, welke positie Bergen op Zoom had binnen de opstandige Republiek. Na de val van Antwerpen in 1585 was Bergen op Zoom een tijdlang de enige Brabantse stad die deel uitmaakte van de Unie van Utrecht. Mocht deze stad een heel gewest vertegenwoordigen in de Staten Generaal?. Maurits heeft wel pogingen ondernomen om Bergen op Zoom namens Brabant een zetel in de Staten Generaal te bezorgen. Het verzoek van een Bergse delegatie werd zowel in 1587 als een jaar later afgewezen, met name door de afgevaardigden uit Amsterdam, die vonden dat Bergen op Zoom en Brabant nauwelijks iets bijdroegen aan de gemeenschappelijke oorlogskosten. Voorlopig bestuurden de Staten Generaal vanuit Den Haag Staats-Brabant als Generaliteitsland. Dit zou uiteindelijk zo blijven tot 1 maart 1796. **Zie kaart 16**

De economische bloei die de Hollandse en Zeeuwse steden meemaakten na de val van Antwerpen in 1585, ging aan Bergen op Zoom voorbij. De stad behield een bescheiden functie als plaatselijke markt en ook de haven zorgde voor enige bedrijvigheid. Pottenbakkerijen en brouwerijen zorgden nog steeds voor werkgelegenheid en ook de functie van vesting en garnizoensstad bracht voor de inwoners werk en inkomen.

In de jaren na 1600 nam het gevaar voor Bergen op Zoom weer toe. Hoewel er onderhandelingen gaande waren om een einde te maken aan de oorlog, probeerden Spanjaarden de stad in 1605 nog bij verrassing in te nemen.

Bovendien stuurde de Spaanse koning een zeer bekwaam veldheer naar de Nederlanden in de persoon van Ambrosio Spinola, die diverse successen boekte met het veroveren van steden aan de rand van het opstandige gebied..

Nieuwe onderhandelingen leverden in 1609 weliswaar geen vrede op, maar wel een wapenstilstand voor twaalf jaar (Het Twaalfjarig bestand 1609-1621). Voor West Brabant betekende dit overigens dat verbeurd verklaarde goederen, dus ook het Markiezaat werden teruggegeven aan de rechtmatige erfgename, zijnde Maria Mencia van Wittem, dochter van Jan van Wittem en Margaretha van Merode. Op 22 oktober 1609 hielden Maria en haar echtgenoot Herman van den Bergh hun Blijde Inkomste in de stad. Het benoemen van leden van het stadsbestuur was echter een privilege dat in handen bleef van Maurits. Een probleem voor de Staten Generaal was namelijk, dat markies en markiezin katholiek waren. Uitdrukkelijk werd door de magistraat gesteld dat in de stad alleen de gereformeerde religie geduld zou worden. Het leidde ertoe dat katholieken wekelijks naar Halsteren, Heerle, of Wouw

---

¹¹ Zie het artikel van Rochus J. van den Bergh, *Het verlaten Westbrabantse platteland (1583-1593)*, in: De Ghulden Roos, 1995.

trokken om daar de mis bij te wonen. Pogingen van de Bergse dominee om dit te verhinderen en de betreffende dorpen van het “bijgeloof” te bevrijden, mislukten.¹²

In 1621 liep het Twaalfjarig bestand af. Het betekende tevens dat Maria Elisabeth I haar Markiezaat moest teruggeven aan prins Maurits. De Staten Generaal vonden het te riskant om zo'n strategisch grensgebied in handen te laten van een katholieke dame. De legerleiders Maurits en Spinola stonden wederom tegenover elkaar en het was de laatste die het eerst actie ondernam. In juli 1622 marcheerden zijn troepen vanuit Kalmthout via Huijbergen naar Bergen op Zoom. Nog net op tijd arriveerden via de haven hulptroepen om de stad te verdedigen. Ook de haastig teruggekeerde gouverneur van de stad kon met zijn ruiters nog op tijd de stad bereiken.

De weiden rond de stad werden onder water gezet. Spinola rekende echter op een lange belegering en richtte ten noorden en ten zuiden van de stad versterkte kampen op en bestookte vanuit deze plekken (de Rijsselbergen en de Raayberg) met kanonnen de stad. Ook ondergronds werd strijd geleverd door het graven van gangen onder de verdedigingswerken door de Spanjaarden. Als reactie hierop groeven ook de verdedigers gangen om het ondermijnen van de vestingwerken te verhinderen.

De stad bleef over water in verbinding met de buitenwereld en kon dus worden voorzien van drank, voedsel, wapens en manschappen.

Na meer dan twee maanden was Maurits klaar om met een leger naar West Brabant te trekken en zo Spinola te dwingen de belegering op te geven of een veldslag te riskeren. Uiteindelijk brak Spinola het beleg op en vertrok op 2 oktober 1622.

Het behoud van Bergen op Zoom voor de Republiek werd in het hele land met vreugde begroet en het inspireerde onder andere Adriaen Valerius, notaris en schepen te Veere tot het schrijven van een triomflied, dat hij voorzag van een melodie (Het lied “Merck toch hoe sterck”).

De belegering van de stad had wel aangetoond dat de heuvels rond de stad strategisch voordelig konden zijn voor belegeraars. Maurits liet deze dan ook afgraven, toen het acute gevaar was geweken. Spinola bleef echter niet stilzitten en had zijn zinnen nu gezet op de vesting Breda.

Hierbij had hij meer succes, want na een belegering van negen maanden moest deze stad zich overgeven (5 juni 1625). Tijdens deze belegering overleed Maurits en hij werd opgevolgd door zijn halfbroer Frederik Hendrik als stadhouder en waarnemend hoofd van het Markiezaat.

Het verlies van Breda toonde aan dat Bergen op Zoom moest doorgaan met het verbeteren van de verdedigingswerken. Frederik Hendrik stelde verder voor aan de Staten Generaal om de stad en ook de toegang tot Zeeland extra te beschermen met een waterlinie van Bergen op Zoom tot Steenberg.

Men kon dit gebied vrij gemakkelijk onder water zetten. Op enkele hogere plekken moesten dan wel forten gebouwd worden. (Moermont, Pinssen en De Roovere) [zie kaart 17](#)

Toen Frederik Hendrik de linie in 1628 kwam inspecteren, was het werk aan de forten voltooid.

Overigens waren de krijgskansen rond deze tijd weer gekeerd. Frederik Hendrik begon in 1629 aan de belegering van Den Bosch, mede dank zij een financiële injectie door de verovering van de zilvervloot een jaar eerder. Bovendien had de Spaanse regering weer eens geldgebrek, waardoor muiterij onder de soldaten dreigde. Hoewel Isabella, de Landvoogdes van de Zuidelijke Nederlanden de zaak weer onder controle kreeg en Hendrik, graaf van den Bergh naar het noorden stuurde met 14.000 soldaten, bleef Frederik Hendrik de belegering voortzetten. Uiteindelijk gaf Den Bosch zich over en volgde er een uittocht van het garnizoen, enige tijd later gevolgd door priesters en kloosterlingen.

Ook in de buurt van Bergen op Zoom bleef de strijd voortduren, zowel te land als op het water (De slag op het Slaak, 1631). Frederik Hendrik had in deze tijd zijn hoofdkwartier in Bergen op Zoom gevestigd en er extra troepen samengetrokken en groot was de vreugde dan ook toen een Spaanse vloot was vernietigd, waardoor een Spaans landleger zich terugtrok op Antwerpen.

In deze fase van de strijd waren er opnieuw pogingen om voor Staats Brabant een zetel te verwerven in de Staten Generaal. In 1608 was Bergen op Zoom niet meer de enige stad van Brabant aan de kant van de opstandelingen. Samen met Breda stelde men een verzoekschrift op en zocht steun bij de overige Staatse vestingen in Brabant, waaronder Steenberg en Willemstad. Maurits werkte echter niet mee en de Hoogmogende Heren schoven de kwestie voor zich uit.

De situatie veranderde weer toen Breda verloren ging en Den Bosch onderdeel van Staats Brabant werd. Onenigheid tussen de Bergse magistraat en Bossche bestuurders in 1631 gooiden ook nu weer

---

¹² Zie het werk van Charles de Mooij, *Geloof kan Bergen verzetten. Reformatie en katholieke herleving te Bergen op Zoom 1577-1795*, Hilversum 1998.

roet in het eten. Van een verplaatsing van de Raad van Brabant (het dagelijks bestuur van het gewest) en het Hof van Brabant (Het hoogste gerecht van het gewest) van Den Haag naar Den Bosch was geen sprake. In 1632 deed de magistraat van Bergen op Zoom nog een keer een poging om Staats Brabant erkend te krijgen als achtste gewest. Men hoopte in drossaard Willem van de Rijt, die tevens ritmeester was in dienst van Frederik Hendrik een goede pleitbezorger te hebben. De stadhouder reageerde echter afwijzend. Ook een gezamenlijk verzoek van Den Bosch, Bergen op Zoom en andere steden aan de Staten Generaal hetzelfde jaar haalde niets uit. Vooral de gewesten Holland en Zeeland wezen het verzoek bruto af.

De Hoogmogende Heren (van de Staten Generaal) vonden de kosten van de strijd trouwens zo hoog worden, dat ze zich liever wilden beperken tot een verdedigende tactiek. Waarschijnlijk speelden ook economische belangen mee, immers zolang Antwerpen Spaans bleef, konden de opstandige gewesten doorgaan met het blokkeren van de Schelde, zodat de Scheldestad uitgeschakeld bleef als handelsconcurrent. Ondanks dat sloot de Republiek in 1635 een verdrag met Frankrijk, waarbij men beloofde elkaar te helpen in de strijd tegen Spanje. Er werden zelfs plannen gemaakt ter verdeling van de Spaanse Nederlanden. Frederik Hendrik viel in het kader van deze plannen de zuidelijke gebieden binnen, maar ook de Spanjaarden lieten zich niet onbetuigd, wat bleek uit een actie van Spaanse troepen tussen Steenbergen en Halsteren. Ze wisten in 1636 onverwacht met boten 't Laag over te steken en verwarring te stichten.

Het jaar daarop wist Frederik Hendrik alsnog Breda te heroveren en daarmee had Staats Brabant zijn definitieve begrenzing gekregen (zie kaart 18)

Beide partijen waren ondertussen oorlogsmoe, wat in 1643 leidde tot vredesbesprekingen. Bovendien was er ook een strijd gaande in het Duitse rijk, die steeds meer verward raakte met de strijd van de Republiek tegen Spanje.

In 1648 kwam dan eindelijk een vrede tot stand, die in onze geschiedschrijving bekend staat als de Vrede van Munster.

**Bijlage behorende bij de syllabus School voor Geschiedenis
Cursusjaar 1, 2022-2023**

Niets uit deze syllabus mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de betreffende auteur/samensteller.